

ÚJ ADATOK ÉS SZEMPONTOK AZ ÁLKURUC BALLADÁK VITÁJÁHOZ

A magyar irodalomtörténet nagy eseménye volt, amikor Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos 1913-ban felvetették a kuruc balladák hitelességének a kérdését.¹ A kérdés körül kerekedett vitában számtalan érv és ellenérv hangzott el, azonban döntésre nem jutottak. A vita lényegileg megrekedt a nyelvi szempontoknál. A legújabb kutatások a kibontakozás útját az irodalmi motívumok és történelmi adatok alaposabb vizsgálatában látják és annak a történelmi valóságnak a feltárásában, amely az eredeti kuruc alkotások mögött húzódik meg.²

Tanulmányunkban a vitát ebben a három irányban óhajtjuk kiegészíteni. Vizsgálunk az álkuruc balladák legfontosabbikára, az *Esztergom megvételéről* c. versre terjed ki. Először egy új, eddig figyelembe nem vett irodalmi szövegre hívjuk fel a figyelmet, amely minden valószínűség szerint hatással volt Thalyra. Azután egy Thaly által felhasznált, de eddig kiadásra nem került történelmi forrást ismertetünk. Végül pedig tanulmányunk utolsó részében azt fogjuk vizsgálni, hogy a történelmi valóság hogyan tükröződik a balladában és a történelem ilyen tükrözését milyen mértékben határozta meg Thaly osztályhelyzete?

Fő kérdésünk az lesz, hogy a rendelkezésre álló irodalmi és történelmi adatokból mit látott meg, mi kerülte el a figyelmét, vagy éppen mit hallgatott el? És ha felismerhető nála ilyen kiválgatás, ez milyen irányú volt, milyen szempontok szerint érvényesült? Ezen utolsó részben vizsgálatunk lényegileg a Turóczi-Trostler által felvetett „valódi régiség és irreális álrégiség (régesség)” problémája körül fog mozogni.³

Mielőtt azonban tulajdonképpeni vizsgálatunkba fognánk, ismertetnünk kell Esztergom megvételének valóságos körülményeit és a hivatkozások megkönnyítése érdekében a ballada teljes szövegét is.

I. Esztergom ostromának lefolyása

Rákóczi Esztergom ostromát 1706 nyarán, közel egyéves igen alapos előkészület után indította meg. Az ostrom július utolsó napjaiban, közvetlenül a meghírsült nagyszombati béketárgyalások után kezdődött és szeptember közepén ért véget. Rákóczi igen helyes harcászati felismeréstől vezetve, az ostromot a Duna felől kezdte meg és a sok ostromot látott vár történetében először tüzérégeinek zömét a párkányi oldalon, a Duna túlsó partján helyezte el, és innen kezdte meg a vár lövését. Az ostrom első ütemében a kuruc hadak elfoglalták az igen meredek hegyen épült vár tövében elterülő Vizivárost és ezt követte volna magának a várnak a bevétele. A vár falán lött rés ellen intézett roham azonban a kuruc hadak igen gyenge harci magatartása miatt nem sikerült. Rákóczi letett a rohammal való várvétel tervéről, hosszadalmas és igen fáradtságos munka árán aknát fúrattat a várfal alá és ennek hatásától várta a védő sereg kapitulációját. Az akna felrobbantását és az azt követő, most már döntő rohamot szeptember 6-án délutánra tűzte ki, azonban az ellenség 5-éről 6-ára virradó éjszaka az aknát rajtaütésszerűen elfoglalta, a benne levő aknászokat megölte és a löpor-tötetet elhurcolta. Az akna elfoglalásával a vár megvételének egyetlen lehetősége veszett el

¹ Riedl Frigyes, *A kuruc balladák*. Irodalomtörténet. 1913. Tolnai Vilmos, *Kuruckori irodalmunk szövegeiről*. Egy. Ph. K. 1913.

² Esze Tamás, *A kuruc költészet problémái*. Irodalomtörténet. 1951. A tanulmány kifejti a kutatás eme irányainak szükségességét és ezenkívül ismerteti a vita főbb mozzanatait és irodalmát.

³ Turóczi-Trostler József, *A Thaly pőr és a kézzel rakott domb*. Magyar Nyelv 1947.

és Rákóczi, akinek terveit ez az „igen kellemetlen esemény”⁴ nagyon megzavarta, megparancsolta az akna visszafoglalását. A nagy véráldozatba kerülő roham sikerült és az akna újra kuruc kézbe került. Az akna körül fellángolt harcban végleg kimerült védők elfogadták a fejedelem által felajánlott kapitulációt és szeptember 17-én átadták a várat.

Ez tehát a hiteles történet. A balladában nem esik szó az aknáról, sem a kuruc hadak balsikereiről és a kurucok hősiés roham árán foglalják el a várat. De lássuk a balladát:

Esztergom megvételéről

1. *Sebes viz a Garam, siet a Dunába —
Kurucok tábora éppen ott megszálla.*
2. *Rákóczi tábornok út a Garam-torokban,
Persia-szőnyegen pihen szép sátorban.*
3. *Persia-szőnyegen, fényes tigris-bőrön . . .
Sátor előtt állnak palotások bővön.*
4. *Verik a rézdobot, fujják a trombitát —
A sok nyalka kuruc üli a paripát,*
5. *Rákóczi tábora torpad az síkságon:
Rákóczi sátora dombon áll magában.*
6. *Friss, kerek dombon áll tegnapi nap óta.
Nemcsak az sátor, a domb is csak azóta!*
7. *Jó kuruc vitézek csak tegnap dombolták,
A földet kezekben, süveggel hordották.*
8. *„Urunknak sátora magas helyen legyen:
Szép tábora fölött végig tekinthessen!*
9. *Aranyos zászlója lobogjon magasra:
Messzerül mindenki mindgyárust megláthassa!”*
10. *Süveggel hordották, a dombot úgy rakták,
Rákóczi patyolat-sátorát rávonták.*
11. *— Nagy Rákóczi jár a gyönyörű mezőben,
Rettenetes kardja villog a kezében.*
12. *Kardjával jelmutat Esztergom várára,
Vár tornyán lobogó császár zászlójára:*
13. *„Mire a fényes nap háromszor felsütne —
Hej! magyar lobogó lesz oda feltűzve!*
14. *„Szóljatok álgyuim, szörnyen ropogjatok,
Dunának két partja rengjen alattatok!”*
15. *Hej! s megbődülének Rákóczi álgyui,
Hej! s megrendülének Esztergom tornyai.*
16. *Amott a vár alatt — török már az falat:
Vég-Esztergom vára, jobb lesz, add meg magad.*
17. *Odafent a tokos csak elhívé magát,
Nem adja a várat, berdőt igen kaját.*
18. *Éjten-éjjel, mikor a tövés elhallgat!
Fényes tigrisbőrén Rákóczi nem nyughat.*
19. *Készíti hiveit — híres vitézeit:
Fodor és Révay hajdu-ezredeit.*
20. *A palotás-ezret, az Esze Tamásét,
Csajági Jánosét, Lócziét sok másét.*
21. *Éjten-éjjel egyszer az álgyu hármat szól:
Hát a sok kuruc az várra csak úgy ómol.*
22. *Tüzes garanáttul világos az éjjel, —
Haj! sok anya fia borul ott bé vérrel!*
23. *Hasad az szép hajnal, piros az hegyoldal . . .
Esztergom várában Rákóczi felnyargal.*
24. *Esztergom utcáin szikrát hány patkója,
Esztergom bástyáin lobog az zászlója . . .*
25. *Mikor Esztergomban örömet lötenek:
Ez versek kevésség azután költenek.*
26. *Ha kérded: ki írta? egy igaz magyar fi,
Igaz örömeben, — elhagyja akárki.*

⁴ Rákóczi Emlékiratai. Vas I. ford. Bp. 1948. 145.

II. Irodalmi hatás

Thaly gyűjtéséből ismeretes egy Esztergom ostromával foglalkozó latin vers, amelyet a *Figyelő* 1879-es évfolyamában tett közzé. Íme a vers szép magyar fordítása:

A magyar—osztrák béketárgyalások megghiúsulásakor a magyar haza szabadságáért vívott háború kiújulására. 1706.

Ausztria sok kárt vőn s eltűr vala több vereséget
Már Magyarországnak otthoni tüzhelyiért,
Végre a két fél közt fegyver nyugovása adódott
És hadtól a vitéz így pihenőre talált.
Feltámadt a remény, hogy meg lesz a béke, a csalja
Osztrákkal — hanem ő újra lerontja amaz.
Igy Bellóna dühöng s újból hajigálja a lándzsát,
Nem nyughat többé a derek katona.
Esztergomra nyomult, vastagfalú vára töretvén,
Dörgéstől, tüztől omladozik le fala.
Bástyájára rohan, bátran jelhág a magyarság,
Megtöri és benyomul — hős heve herkulesi.
Ott Rákóczi, magyar főderált nemzet feje levén,
Tábort jár, nagy-erős hadseregét vezet,
Marsnak nagy művét fölvette, viselve honáért,
Hektorként követik a haza nagyjai őt.
Ellenség ellen mind fegyveresen megy, a szíve
Nem rendül, karddal véle kiállani kész.
Nem retteg törököt, nem németek ezredeit sem;
Lám, tetemük széjjel, szerte rakásra hever.
Mars a mezőt véres patakok vízával veresíti,
Ausztria mert ismét sérti a beke javát.
Nincs oltár, hűség sincs Ausztria gyatra szívében,
Meggzegi azt holnap, mit mai nap megígér.
Ámde mi haszna a szó — bizonyítanak, íme, a tények
S mind Európa reá ujjáival mutogat.
Isten, a főhatalom, aki kormányozza világot,
Ő, ki hamisságát ismeri és cseleit:
Elpusztítja család ellenségét a magyarnak,
Kedvelt népének szebb korokat szerez így. —
Ezt a hazának igaz fia énekelé ama évben,
Melyben a szICCadt föld szűken aDott kenyeret.⁵

Feltűnő, hogy az eseményt milyen egyezően mondja el a két vers: a vár mindkettőben a kuruc hadak hősiessége rohamát következtében esik el. Ez az egyezés azonban csak látszólag bizonyítja a Thaly-féle ballada hitelessége mellett. A latin vers írója ugyanis nem igényli a történelmi hitelességet, viszont a ballada egy szemtanú beszámolója a vers zárómondatl szerint. A latin versben éppen az a feltűnő, hogy milyen keveset foglalkozik az író az ostrommal, csak hat sort szentel neki; a címben pedig meg sem említi. A költő célja tehát nem az ostrom lefolyásának az ismertetése, hanem inkább az, hogy a béketárgyalások megghiúsulásának okait és Ausztria álnokságát tárja fel Európa közvéleménye előtt. A vers a kurucok igazának bizonyítása és az osztrákok vádolása. A magyarok őszintén akarták a békét, azonban ez a békevágy megtört Ausztria család hűségén. A vers szinte szóról szóra megfelel Rákóczi első újvári kiáltványának: „Mennyen ezért a világ eleiben igaz ügyünknek istenes folytatása, ellenben az Austriai Háznak az dolgok végzésében való szines állhatatlansága, hogy az dolognak — ti. az első békekísérletnek — elmulása és fegyverünk megmozdítása ne nekünk, hanem az ellenkező rész szokott keménységének tulajdonitassék.”⁶ Úgy tűnik fel, mintha a verset nem a hazai olvasóknak írták volna, hanem diplomáciai célzattal, a külföld tájékoztatására. A vers lényeges mondanivalója mellett az ostrom tulajdonképpen csak mint jelzés, utalás szerepel, amelyben az író a béketárgyalások megghiúsulását követő

⁵ A fordítás Geréb László műve, közlése az ő szíves engedélye alapján történt. Az utolsó sor chronostichonából az MDCCVI (1706) évszám kerekedik.

⁶ Az idézetet Esze: *A Mercurius-kérdés revíziója* c. tanulmányból vettem. Irodalomtörténeti Közlemények 1953.

hadi eseményeket foglalja össze. S bár ebben az időben az ostromon kívül más, igen fontos hadi események is voltak, mint Bottyán, Ocskai és Bezerédj betörései Ausztriába, Rabutin császári generális hadainak pusztulása a kuruc hadak „csipdesése” és a vérhasjárvány következtében, azonban ezeknek stratégiai gyümölcsei még nem voltak érettek ebben az időben és egyébként sem illettek bele úgy egy ilyen klasszikus hangulatú versbe, mint a nyugati hadtudomány szabályai szerint lefolyt ostrom. A kor hadtudományi felfogása ezekre a portyázó, gerilla harcokra borzadályal tekintett és szinte keleti barbárságnak tartotta.⁷ A kor hadviselését éppen a várakért folytatott pozíciós háború és az ezek körül folyó manőverezés jellemezte és az erődítéstan és a várháború volt a kor „haditudománya”. A latin vers írója is ebben a felfogásban élt — mint ahogy bizonyos fokig néhány kuruc vezető és maga Rákóczi is⁸ — és ezért vette bele versébe Esztergom ostromát, mint a kérdéses időszak egyetlen olyan hadi eseményét, amely a nyugati felfogásnak megfelelt. Ebből a felfogásból és a versnek szánt funkcióból — a külföldi közvélemény tájékoztatása — magyarázható talán az esemény megváltoztatása.

A ballada esetében viszont nehezen képzelhető el, hogy a költő, aki közvetlenül a vár bevétele után írta a versét és akiben frissen éltek az ostrom véres és verejtékes benyomásai, ennyire megváltoztatta volna az események rendjét. Ha szemtanú, akkor a legdöntőbb élménye az akna körül fellángolt ekkeseredett harc lett volna. Ezt megelőzően néhány héten keresztül, utána pedig egyáltalán nem volt nagyobb harci cselekmény a szokásos puskázáson és ágyúzáson kívül. Szinte elképzelhetetlen, hogy egy szemtanú éppen ezt a részletet hagyta volna ki verséből. A közvetlen élmény hatása alatt író verselőket sokszor éppen az jellemzi, hogy az eseményeket nyersen, minden művésziesség nélkül, de annál megrázóbban írják le. Jó példa erre a *Csepreg városának siralmas romlásáról* szerzett ének, amelyben a város pusztulását⁹ végigélő verselő diák leírja az eseményeket. Az írónak, Klaniczay szavai szerint: „nem volt különösebb költői képessége, de a pusztá tényleg hű előadásával is jól ábrázolta a megdöbbentő eseményt”.¹⁰ Valóban, egyszerű eszközökkel is drámai feszültséget leírását tudja adni például a gyerekekkel, asszonyokkal megtömött „piarci templom” ostromának: „A kerítésre azért felhágának, Némelyek pedig belerohanának, Némelyek pedig réset csinálnak, Így fejenként mind befutamodának.” A borzalmas élmény közlésre kényszerítette az író, az átélt szörnyűség képe lebegett a szeme előtt és csak azt írta le, amit látott és átélt, ami megmaradt benne. Eszébe sem jutott költői eszközökkel fokozni a hatást, de éppen ez a Tinódira emlékeztető tárgyilagos tényközlés teszi leírását élettellejessé. Szinte érezzük a templomban bennszorult szerencsétlenek aggodalmát, amint halálfelelem között figyelik, hogy a kerítés meddig tart ki és az ostromló részek közül melyik fog előbb túljutni rajta: a récsinálók, a belerohanók, vagy a felhágók?

Balladánkban nyoma sincs az élményszerűségnek, elejétől végig tudatos költői kiszámításon és hatáskezesen alapul és teljesen igazva van Tolnai Vilmosnak, aki azt írja, hogy a balladában olyan verselési és technikai sajátosságok vannak, melyeket „még Gyöngyösinél is alig találunk, s annál kevésbé kereshetünk a táborig élet sok viszontagságai között élő katonanékesben, aki rögtönözve, az események közvetlen hatásai alatt fundálja verseit.”¹¹

A két vers hasonlósága tehát nem lehet igazolás a ballada valóságára mellett. A latin versben, ismerve célját, az esemény megváltoztatása érthető és indokolt. Az író nem lép fel az élményszerűség igényével és nem állítja be magát szemtanúnak, hiszen mondanivalóinak lényege nem is az ostrom. Ezzel szemben Thaly az ostrom hősiessé leírásával akarta az általa teremtett és olvasói előtt annyira tetszetős kuruc kultuszt erősíteni. A latin vers írója számára közömbös lehetett az ostrom lefolyásának hitelessége, Thaly balladájával pedig egyenesen nem fért össze.

A latin vers hatása egyébként is nyilvánvaló. A ballada hangütésében bizonyos mértékig átveszi a latin vers klasszikus hangulatát és az uralkodóvá válik benne. Összehasonlítás céljából gondoljunk csak *A rákok veszedelmiről* és *Szakmár megviteliről* című versre. A vers íróját egészen megragadta az ostromot kísérő pokoli zaj, az idegszagató lárma és leírásában plasztikus képet ad erről: „Sok fegyvervillogás, Mint égen villámlás, Láttatnak Vig-Szakmárban, Sok ágyú és minák, Mint folyhőropogás, Hallatnak az utcákban, Mint az rettenetes Mennykő, égcsattogás, Éjjel-nappal házakban.”¹² A második világháború

⁷ Jellemző például, hogy a kor egyik legnevesebb katonai teoretikusa, Földár, az egyes államok barbarizmusának foka és a hadseregükben levő lovasság létszáma között egyenes arányt lát.

⁸ Ismeretes az, hogy Rákóczi állandóan harcolt a kizárólag portyázásból álló hadviselés ellen. *Emlékirataiban* több helyen egészen leicsinylően nyilatkozik a hadviselésnek eme formájáról, bár ő maga stratégiaiilag kitűnően kihasználta a kuruc hadseregnek a portyázó hadviselésre való alkalmasságát.

⁹ Csepreg lakói támogatták Bethlen Gábor harcát és ezért II. Ferdinánd elpusztíttatta a várost. A császári zsoldosok több mint ezer embert gyilkoltak le válogatott kínzások között.

¹⁰ *Magyar Kötészet Bocskaitól Rákócziig*. Magyar Klasszikusok. Bp. 1953. 473.

¹¹ Tolnai, *A kuruc balladák hitelességéről*. EPhK. 1914. 666.

¹² Az idézeteket a Magyar Klasszikusok előbb megjelölt kötetéből vettem.

élményeiben bővelkedő ember csak mosolyogni tud ezen a rettenetes „mennykő égcsatogás és fölyhőropogáson”. Régen egy igen jól kiképzett muskétás legfeljebb négy lövést tudott leadni percenként, az ágyú pedig óránként tíz-tizenötöt. Mégis, ha a régi katona-költők verseit végignézzük, azt látjuk, hogy a fegyverek hanghatása szinte minden más harci érzékelés-élményen dominált. Tinódi Lippa megrohanását az *Erdéli Historiában* így írja le: „Zönög az ég Lippán nagy sivalkodástul, Jézust, Alláht nagy felszóval kiáltástul, Sok puska hányástul, sok kard csattogástul, Az ég homályosul mind az kétféle portul.”¹³ Beniczky Péter a katonát utolérő félelem legfőbb okának a nagy zajt tartja: „Ágyu ropogása, mint ég csatogása, Rettenhetne szivedben.” A *Cantio de militari duce* szerzője a magyar seregek megfutamodásának okát elsősorban a puskák zajának tulajdonítja: „Állj meg és ne fuss el! — Kiáltván seregnek, Pattanását hallák sok puskalövésnek, Szaladni kezd vala népe Rábaköznek.” Az előbb idézett *Csepreg város*... c. vers szerzője is így ír: „Szörnyű lövéstől a nép rettenik.” Nyilvánvaló, hogy nem túlzásról van szó és a hanghatás tudatos nagyításáról, hanem pusztán tényközlésről, a harci körülmények okozta behatások legerősebbikének a közléséről. A modern haditudósítások is tele vannak a különféle harci zajok leírásával és ha a mai háború hanghatásának intenzitás-értéke abszolúte magasabb is, azonban relatíve, azaz a békés hétköznapi zajaihoz viszonyítva, a régi emberek számára éppoly pokoli lehetett ennek a kúhatás ágyúnak és puskának puffogása, mint a mai ember számára a géppuskák, gyorstüzelő ágyúk zakatolása és a bombák robbanása. Valószínűleg az emberi szervezet az idők folyamán fiziológiai változásokon ment keresztül és a hallószervek és idegútjai alkalmazkodtak a modern élet útjának, műhelyének, közlekedésének és gépi munkaeszközökének nagyobb zajaihoz. Végeredményben tehát az az ideghatás, amit a régi fegyverek kelthettek a csendesebb élethez szokott emberekben, ugyanolyan erős lehetett, mint az, amit ma a nagyobb hangerejű fegyverek a zajosabb élethez szokott emberben keltenek.

Thaly erre nem gondolt, de ha gondolt volna is, minden valószínűség szerint nem tartotta volna összeegyeztethetőnek a rettenthetetlen „nyalka kurucokkal”, hogy holmi puskaropogástól vagy ágyúdörgéstől megijedjenek. Így aztán az előtte levő két irodalmi minta közül a latin verset választotta és a tüzérségi támadást szinte epikai méltósággal írta le a 14—16. versszakokban. Mennyivel elevenebb, mennyivel lélektelibb és valószínűbb a *Szakmár megvételének* idézett szakasza és mennyire benne van a személyes élmény drámaisága. A különbség még szembeötlőbb, ha meggondoljuk, hogy a jelentéktelen Szatmárhoz képest az Esztergomnál felvonultatott tüzérségi park igen erős volt; negyven nagyobb kaliberű ágyú és több kisebb löveg, valamint mozsár lőtte a várat, s ezek zajához még hozzájárult a védők tüzérsége is. Szinte elképzelhetetlen, hogy a korabeli viszonyokhoz mérve már jelentős tüzérségi támadás kevésbé hatott volna az ostromnál jelen levő költőre, mint a *Szakmár megvételé* írójára.

III. A „roham order” és a „három ágyulövés”

Kutatásaink során az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Thaly-gyűjteményében találtunk egy ordert (harci intézkedés), amelyet Rákóczi az ostrom idején adott ki.¹⁴ Amint már említettük, a vár bevételére irányuló sikertelen rohamok után Rákóczi aknát fúratott a vár alá és ennek hatásától és az akna robbanását követő, döntő rohamtól várta a bevételt. Az order az akna robbantására és a robbanást követő rohamra intézkedik. Azt is tudjuk az elején mondottakból, hogy mindegyik nem került sor, mert az ellenség kitört a várból és elfoglalta az aknát, méghozzá a tervezett rohamot megelőző éjszakán. A ránk maradt okmány a kiadott intézkedésnek fogalmazványi példánya. Az ordert a kancellária valamelyik íródeákja írta és a rajta levő javításokban Rákóczi keze nyomát véljük felismerni.

Az order a magyar katonai írásbeliségnek igen érdekes dokumentuma. Feltűnő benne a világos, áttekinthető, racionális elrendezettség és felépítés. Pontosan beleillik abba a hozzászólás fejlődési folyamatba, amelyen a társadalmi élet minden területének — a jogszolgáltatásnak, a gazdasági életnek, az adminisztrációnak stb. — az írásbelisége keresztülment.

Rákóczi intézkedése ennek a fejlődésnek már egy igen magas fokán áll és felépítésében, elrendezettségében nem sokban különbözik a ma szokásos és elfogadott harci intézkedésektől. Világosan megszabja a feladatot, felsorolja a rohamban résztvevő csapatokat, szabályozza a roham mozzanatait, intézkedik a rohamban résztvevő csapatok gyülekezésére és a készenléti hely elfoglalására, a vár falán ütött réshez vezető utak szemrevételezésére és a roham jelére, szóval a roham minden lényeges részletére.

¹³ Az idézetet Horváth János: *A reformáció jegyében* c. könyvéből vettem. Bp. 1953. 207.

¹⁴ OSzK. Thaly-gyűjtemény V. Fol. Hung. 47—48.

A következőkben bemutatjuk az order néhány részletét. Először ismerteti az általános feladatot, a roham időpontját és a rohamban résztvevő csapatokat:

„... Eddig való Esztergom vára vívásában Isten ő Sz. Felsége Kgméből örvendetes gyümölcset szedni akarván az említett várnak ostroma az jelen lévő szeptember havának 6-ik napjára és Délután circiter ött órára az következők minának¹⁵ jele szerint rendeltetett: kihezképest az ostrom két felől rendeltetvén¹⁶ az maga Commendója alatt levő Sassin brigadéros¹⁷ és Nagy János colonellus hiveink regimentjéből illy rendelést tegyen az mint következők, ki lévén ezekhez már rendelve az alább megírt mód szerint mind palotás, mind granatéros ezereinkből való hadak tudniillik:”

A következőkben az order felsorolja az ostromban résztvevő hadakat és megjelöli feladataikat. A most következő részt úgy közöljük, olyan elrendezésben, ahogyan az az eredeti okmányon van. Az eddig való szöveget ugyanis félhasábosan írták és a most következő részben a bal hasábon levő részt mint hibásat áthúzták és a helyes szöveget a jobb hasábra írták:

A bal hasábon levő, áthúzott, érvénytelen rész: „Ezen commandérozó tiszték 6. szeptember reggel az malomnál lévő batteriába¹⁸ hadak nélkül menjenek és az ott lévő Bersonville nevű ingenértül az felmenetlele rendelt utakat megmutattatják hogy ha ki azon menvén maga szolgálattját ordere szerint véghezvihessék.

Következőképen ki-ki az fellyeb említett hadait az városban...¹⁹ Dél után mentül nagyobb csendességbe és securitásban bevén, magokat az mutattandó helyekre ugy recipiálják hogy az ellenség tüzétül következők károkát elkerülhessenek és mihent az *ostrom jele három ágyú lövéssel*²⁰ az innesső batteriából adattik azonnal, hozzá kezdhessenek, az következők rend szerint:”

Jobb hasábon levő érvényes rész: „Erre rendelt Hadak éjjel után két óraker mentül nagyobb csendességbe lehet az Városban bemenvén az malomnál lévő Bersonville nevű Ingenemertül olly helyre dislokáltatni fognak, az hol az ellenség lövésétül mentesek lévén az ostromnak idejét megvárhassák az tiszteknek penig ugyan tülle megfognak mutattatni az utak, az mellyeken fel kell menni: ugy hogy mihent az *aknák tüzi fel lobban*,²¹ és maga effectussát véghez vízi mentül nagyobb sietséggel az ostromhoz rohanjanak az következők rend szerint:”

Ezután az order részletesen ismerteti az egyes rohamlépcsők erejét, tagozódását és feladatát. Majd figyelmezteti a parancsnokokat, hogy „az préda felett való veszekedések ne következzenek”, mivel úgysis a palotás és a többi ezred között a „várbeli nyereség... két felé fog osztatni”. Az intézkedés utolsó szakasza a parancsnoklási viszonyokat szabályozza.

Az intézkedésen levő javítás taktikai szempontból teljesen indokolt: az első változat szerint a csapatok délután folyamán, tehát napvilágnál, az ellenség szemé láttára és tüzelésének kitéve foglalták volna el készenléti helyeiket. Sokkal jobb a második változat, amely szerint a hadak csak éjjelkor mentek volna a vár alatti Vizivárosban levő készenléti helyeikre, ahol Bersonville mérnök helyezte volna őket el úgy, hogy „az ellenség lövésétül mentesek lévén” a roham idejét megvárhatták volna. Harcászati szempontból — s most már a problémánk szempontjából is — sokkal fontosabb a javítás másik része, amely a roham megkezdésének jeléül a három ágyúlövés helyébe az akna robbanását teszi. Ha meggondoljuk, hogy a mai harcéljárásban is milyen fontos az egyes akciók megindítására adott jelek szabályozása és az, hogy ezek a jelek félreérthetetlenek legyenek, beláthatjuk, hogy a javítás teljesen indokolt, sőt szükséges volt. Ugyanis a három ágyúlövés jele sok félreértésre adhatott volna alkalmat, mivel a folyamatban levő harci cselekmények során ehhez hasonló hanghátás könnyen keletkezhetett és ez a roham egységes megindítását és végrehajtását veszélyeztette volna. Ezzel szemben az akna robbanása oly jellegzetes fény- és hanghátással járt, amely minden tévedést kiküszöbölt.

Ezek után az is világos, hogy Thaly honnan vette a 21. versszakban a három ágyúlövés motívumát. A ballada hősiesség hangulatához nem tartotta hozzáillőnek az aknát, ezért hallgatott róla és helyette az ordernek taktikailag helytelen és érvénytelenített részét szőtte bele versébe. Pedig a hadtörténész Thalynak tudnia kellett, hogy az akna felhasználása a

¹⁵ Mina: akna. A szöveg értelme: az ostrom az akna robbanásának jelére, kb. délután öt óraker indul meg.

¹⁶ Ti. két roham volt tervbe véve: egyik a tüzéség által ütött rés ellen, másik pedig az akna robbanása következtében keletkező rés ellen.

¹⁷ Chassant brigadéros. A kuruc hadsereg egyik francia tisztje volt.

¹⁸ Bateria: ütég.

¹⁹ Ti. a Vizivárosba.

²⁰ Kiemelés tölem. P. G.

²¹ Kiemelés tölem. P. G.

korabeli várharcban normális eszköz volt, ezt senki nem tartotta gyávaságnak, igen sok emberéletet megkímélt, sőt legtöbbször ez volt az egyetlen eszköz arra, hogy a támadó a vár falán rést nyithasson, mivel a korabeli lövegek lövedékeinek romboló ereje igen csekély volt.

Ugyanakkor további bizonyíték emellett, hogy a balladát nem írhatta korabeli költő, ugyanis bárki is lett volna a vers költője és bármennyire tájékozott is lett volna a roham tervéről, — arról, hogy a roham terve eredetileg három ágyúlövés volt, nem tudhatott volna. A csapatokhoz kikerülő intézkedés tudomására juthatott, de nem a kancelláriában őrzött fogalmazványi példány tartalma, benne az érvénytelenített részzel.

Az intézkedés figyelembe vételével magyarázatot kapunk a ballada egyenetlenségére is. Ugyanis a vers eredeti hangja a 18—20. versszakokban megtörik. Eleje tele van aranyos zászlókkal, nyalka kurucokkal, trombitákkal és rézdobokkal, s Tolnai szavaival élve, szinte „benne van nemcsak az egész kurucokri szókincs, hanem a teljes tárgyi gyűjtemény . . . is.”²² Ezt a színpadias, a kuruc romantika egész kelléktárával dúsan felszerelt beállítását a jelzett három szakaszban egy sokkal realisabb kép váltja fel. Az ostrom tervén dolgozó Rákóczi töprengéseit adja vissza, amit a javításokkal teli order híven tükröz és azt a racionális, tervező munkát, amit a korabeli várharcból már megkövetelt a hadvezérlés. A történést Thaly tényítészete és adatközlő szenvedélye nem tudott ellentállni az intézkedés dokumentációs értékének, nem mulaszthatta el, hogy ebből a becses adatból ne használjon fel valamit. Ezért írja az order intézkedéseinek megfelelően, hogy Rákóczi „Készíti hiveit” és ezért sorolja fel az ostromban résztvevő ezredeket, — bár nem azokat, amelyek valójában ott voltak. Az a lázas igyekezet, amivel verseinek hitelességét fokozni akarta, ugyanúgy megbosszulta magát, mint Esze Tamás ezrede esetében, akit egy, az ostromnál zsákmányolt ruházati anyag elosztásáról szóló lajstrom alapján Esztergomhoz tett ezredével, holott az ostrom ideje alatt Tokaj és Eger vidékén tartózkodott.²³ A teljes kurucok felvonultatása a ballada elején és az order racionális szellemének és Rákóczi töprengéseinek beleszővése a közepén, menthetlenül elrontja a vers szerkezetét. A ballada elején felvonuló „sok nyalka kuructól” igazán azt várná az ember, hogy Rákóczi „rettenetes kardjának” jelére egy lendületben beveszik a várat és kiverik belőle a németeket. Ehelyett Rákóczi hüvelyébe rejti kardját, a nyalka lovas kurucok eltűnnek és helyettük a palotásokat és a gyalogos hajdú ezredeket készíti elő aprólkos munkával a rohamra. Az ellentmondást kiéleztük, ez azonban a századvég romantikus kuruc szemléletének szól, amely teljesen eltorzította a kurucok igazi történetét és kisikkasztotta belőle az igazi tanulságot, a társadalmi mondanivalót.

IV. Valódi régiség és irreális álrégiség

Turóczi-Trostler József tanulmányában rámutatott arra, hogy az álkuruc balladák vitájában háttérbe szorult egy vonatkozás, a kétféle régiség vizsgálata. Mert van „igazi reális régiség, mely a nyelvi kövület természetes régisége” és van egy „forráskutatáson, modern lélektani és szociológiai megértésen alapuló álrégiség (régisség), amely mozgósítja a nyelvtörténet eredményeit, részleteiben talán hiteles, de lényegében mégis egy elképzelt 'mintha' régiség, káprázat és illúzió. Ehhez járul, hogy a restaurálendő kor végső formájának kialakításába mindig beleavatkozik a restauráló személy időpontja, szociológiai helye, világnézete, ellenérzése és rokonérzése, klasszikus vagy romantikus hitvallása, történeti optimizmusa, vagy pesszimizmusa.” Flaubert leírása Karthágóról, Arany képe Attiláról és Móricz Erdélye hitelesebb, elevenebb és színesebb, mint az eredeti, „de éppen ez a lélektani és történeti tudástöbblet, ez a hibátlan teljességre való törekvés teszi sokszor olyan illuzórikussá, változtatja romantikává ezt a bizonyos, helyi színeivel meggyőző korhűséget. Még kérdésesebbé válik a korhűség és belső hitelesség, ha nem az elbeszélő evokatív, művészi újáteremtő erején, hanem a történelmi adatok teljességén, nyelvtörténeti hitelességén alapul, mint pl. Thaly esetében.”²⁴

A most következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy milyen fokú volt Thaly „lélektani és szociológiai megértése”, mennyire élte bele magát a korba? Vizsgálódásunkat társadalomtörténeti és lélektani szempontból végezzük és érdeklődésünknek megfelelően első sorban a katonai vonatkozásokat emeljük ki. Eljárásunkat annál is inkább indokoltnak látjuk, mivel a ballada harci cselekményt mond el, tehát óhatatlanul is szemügyre kell venni azt a katonai valóságot, ami történelmileg rekonstruálható és amit Thaly eltorzított, valamint eme katonai valóság által előidézett katonalélektani helyzetet, amit Thaly nem értett meg.

²² A kuruc balladák hitelességéről. 661.

²³ L. Esze idézett tanulmányát.

²⁴ Id. tanulmány 107—108.

1. A hadtörténelmi valóság és a kuruc romantika

Markó Árpád munkássága megteremtette a Rákóczi-szabadságharcra irányuló rendszeres hadtörténelmi kutatás alapjait. Rendet teremtett abban a zűrzavarban, amelyet elsősorban Thaly dilettantizmusa okozott. A további kutatás feladatát a kuruc hadsereg belső életének feltárásában látjuk, ehhez azonban a hadtörténelem saját eszközei és módszerei már nem elegendők. Segítségül kell hívnia a többi tudományt, elsősorban az irodalomtörténetet, amely a kuruckor irodalmi alkotásain keresztül felbecsülhetetlen értékű dokumentumokkal szolgálhat a hadsereg belső életének, lélektanának, moráljának megértése szempontjából. Egy-egy levél, napló, emlékirat vagy költemény sokszor több okulással szolgálhat, mint a korabeli törvények, szabályzatok, katonai-közigazgatási utasítások kötegei. Hogy egy-egy kuruckori vers milyen döntő történelmi tanulságokkal szolgálhat, arra igen jó példa a kuruc szegénylegény versek magyarázata.²⁵ Hiányos azonban még a szegénylegény énekekben rejlő katonai tanulságok értékelése.²⁶ Természetesen az irodalomtörténet és a hadtörténetírás viszonya kölcsönös és például a török idők és a kuruckor vitézi költészetének megértéséhez elengedhetetlen a katonai háttér megrajzolása.

A Rákóczi-szabadságharc hadtörténelme tele van ellentmondásokkal. A kuruc hadsereg valamennyi nagyobb, rendezett csatáját (bataille rangée) elvesztette, viszont az apró gerilla-harcban és a nagyszabású stratégiai portyázásokban — nagy lovas tömegek vállalkozásai az ellenség hátában — mindvégig fölényben volt. A kuruc hadsereg morálja összehasonlíthatatlanul magasabb szinten volt, mint a császári hadseregé. A kurucok szinte áradászerűen tödültek a szabadságharc zászlói alá, — a császár katonáit kötéllal fogdosták össze. És mégis a nyílt csatákban szinte állandó kép volt az, hogy a kurucok nagy lendülettel megindított támadása a korai zsákmányolás, vagy a csapatok között kitört pánik miatt fejtelten futásba fordult, míg a császáriak kezdeti balsikereiket is helyrehozták nyugodt, fegyelmezett magatartásukkal és győzelmet arattak. Thaly a jelenség magyarázatát abban látta, hogy a császári csapatok kiképzése, fegyelmezése és vezetése sokkal jobb volt, mint a kurucoké, és a kurucok valami sajátos magyar lelki tulajdonságok következtében nem voltak alkalmasak a módszeres eljárás megtanulására, ami már ezért sem igaz, mert a császári hadsereg magyar ezredei ebben az időben nagyon jól elsajátították a módszeres taktikát, sőt magában a kuruc hadseregben is egyes ezredek igen szép előrehaladást tettek ezen a téren.

A császári hadsereg főlénének oka az az alapos, részletekbe menő zártrendi kiképzés volt, amelyen a katonai szolgálati ideje alatt keresztülment. Ennek a kiképzésnek volt az eredménye az az óraműszerű pontosság, amellyel a császári csapatok az előírt taktikai mozdulatokat és a fegyverek kezeléséhez szükséges fogásokat végrehajtották. Ehhez a kiképzéshez azonban tapasztalt, szakmailag jól képzett kiképző keret kellett — és ez volt az, amit a kuruc hadsereg mindvégig nélkülözött. Ezt az automataserű tökéletességet aztán kiegészítette a tiszték szakmai tudásába vetett bizalom és az az autoritás, amelyet a tiszt és az altiszt nyert a katonára felett az egyhangú zártrendi kiképzés folyamán. Ez az automatizmus a kuruc hadaknál nem volt meg és sokban ez magyarázza balsikereiket. Egyik oldalon a flegmatikus, szinte embertelen egykedvűséggel operáló császári harci automata, másik oldalon a lelkes, de könnyen impresszionálható, pánikra hajlamos kuruc tömegek.

Mindezt már érezték katonaköltőink is. Látták, hogy nem elég a harchoz csak felállni és lelkesen nekirohanni az ellenségnek, hanem szükséges valami rend, valami szervezethez, valami belső összefüggés a hadakon belül, valami olyasmi, ami alapvetően különbözik attól, ahogyan a portyázásokat, a meglepetésszerű rajtaütéseket és lélegzetelítlő lovas rohamokat végrehajtották. A hadaknak ezt a szervezethez, belső kohézióhoz elrendezését ma szervezésnek és csoportosításnak vagy harcrendnek nevezzük, régen a *rendelés* kifejezésben foglalták össze. Zrínyi Miklós *Vitéz hadnagyában* pontosan megfogalmazza a hadak belső szervezethez szükséges fontosságát és „... a seregeket nem akkor kell *rendelni* harcznak, mikor az ellenség láttára vagyunk, hanem előbb, mert akkor talán heában is volna, mivelhogy az embereknek esze olyankor nem az kapitány parancsolatjára hallgatózik, hanem az ellenségre feledkeznek: akkor a félelem, a kévánság és az alterációban ki(tünik mindez) az ilyen occasióban az emberben, nem hogy neki eléggendő ész és készséget ad obidum. Tehát előbb *rendeld* meg táborodat, a seregeidet, ha akarod, hogy confusio ne jöjjön köziben.”²⁷ Más helyen pedig arra hivatkozik, hogy mennyire nem ért a magyar nép a hadtudományhoz és a seregek rendeléséhez: „Más nemzetek könyveket irnak seregek *rendeléséről*, mi pedig azokat nevetjük.”²⁸

²⁵ Esze. *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*. Irodalomtörténet. 1949.

²⁶ Némi kísérlet történt ebben az irányban *Esztergom 1705. évi ostromai c. tanulmányomban*. Hadt. Közl. 1954. 2. sz.

²⁷ Zrínyi Miklós *hadtudományi munkái*. Bp. 1891. 316—317.

²⁸ I. m. 265.

Katonaköltőink nem fogalmazzák meg ilyen tudatosan a *rendelés* katonai-lélektani-és taktikai jelentőségét, de az a tény, hogy a módszeres harceljárás és a portyázás közt mélyreható különbség van, sokuk előtt világos volt. Már Balassi is világosan látta a portyázó könnyűhátú lovasság feladatát a zárt harcrendben levő „roppant sereg” előtt: „Véres zászlók alatt Lobogos kópiát Vitézek ott viselik. Roppant sereg előtt Távot a sik mezőt Széllal nyargalják és nézik” (*Vitézek mi lehet*). Tehát a huszárság feladata a *rendelt* sereg előtt való felderítés, előcsatározás, általában a harc bevezetése, a döntő harcot azonban a „roppant sereg” vívja meg. A *Fegyvert s bátor szívet*... kezdetű ének ismeretlen szerzője a siker előfeltételének azt tartja, hogy az ellenség *rendelt* hadának belső összefüggését megbontsák: „Imhol sok bestia ellened kardot vont. — De ha serénységed tunyaságot elront: Sok zászlós kópiát holdjával őszveront, *Rendelt csoportokat szaggatva szíjjel bont.*” A koronczói csatavesztést sirató énekes pedig szinte hadtudományi pontossággal fogalmazza meg a kuruc hadakat ért katasztrófa okát: „Hajszternek tábora hogy felénk indula, Hirünk ké nem lévén *készületlenül kapa.* Ki vigada, készen sok ágyuja, *Rendölt seregével megnyomata.*” Ennél jobban aligha lehetne megfogalmazni a kuruc és a császári hadak harceljárásának, fegyelmének különbségét. Szinte benne van ebben a néhány sorban a szabadságharc legalapvetőbb katonai problémája. Következő idézetünkben a költő a császári és a kuruc harceljárás éles ellentétét fejezi ki a leghíresebb portyázó parancsnok, az árulóvá vált Bezerédjnek szájába adott szavakkal: „Erősen harcoltam vitézlő kezemmel, Sok vasas németet vágtam fegyveremmel, Keveset gondoltam *rendelt seregével.* Csak úgy bántam vélek, mint karoly az fűjjel.” (*Vitéz Bezerédj éneke*...) A két *szegénylegény* írója pedig szemrehányásaiban nemcsak a nemesi tisztek gyávaságát, kapzsiságát és haszonlesését pellengérezte ki, hanem tudatlanságukat, katonai szakmai képzetlenségüket, a *rendelésben* való járatlanságukat: „Sok tiszteket láttunk, az kiknek pörlni Jobb volna, hogysnem hadakat *rendelni.* Hogy tudna az ilyen hadakat *rendelni*? Szaladásnak módját később elővenni.”

Thaly mindebből keveset látott meg. Mint történész nem látta meg azt, hogy a kuruc hadseregek a portyázó hadviselésben elért páratlan teljesítményeit nem a magyar nép „lóra termett” természeté magyarázza meg, hanem a szabadságért fegyvert fogó nép hősi lendülete és spontaneitása. A kuruc történelmet romantikus mázzal vont be, amellyel egy hatalmas hadtörténelmi pozitívumot takart el, ti. azt, hogy a kor hadviselésében szinte egyedülálló volt a kuruckori portyázás és a hadművészetnek olyan elemeit tartalmazta, amelyekkel csak az amerikai függetlenségi háborúban, majd a francia forradalmi hadseregben találkozunk.²⁹ Thaly szemléletét nemesi osztályhelyzete határozta meg és megakadályozta abban, hogy a szabadságharc nagy pozitívumainak és negatívumainak valódi okait megláthassa. A magyar nép ősi, vele született virtusának tulajdonította a portyázást és a nép karakteréből magyarázta a módszeres hadviseléstől való idegenkedését. Az, hogy az adott történelmi fejlődést tekintve más nem alakulhatott ki, elkerülte figyelmét. A nemesi származású Thaly nem mondhatta ki, hogy a portyázó hadviselés ragyogó eredményeit csak a felületen jelezték Ocskai, Bezerédj, Balogh Ádám, Bottyán nevei —, ami a felület mögött rejtőzött, ami a valóság volt, ami a portyázást egyáltalán lehetővé tette, az a szabadságért fegyvert fogó nép volt. Nem mondhatta ki Thaly azt sem, hogy a kuruc hadak balsikereinek, később a szabadságharc bukásának oka a nemesség önző politikája volt és a katonai szakmában a hadak „rendelésében” való balkezessége, amely megakadályozta, hogy a nép forradalmi lelkesedésének nagyszerű, de egyenetlen erőt kifejtő energiáit céltudatos, állandó és egyenetlen erőt kifejtő erőforrássá lehessen átalakítani.

Thaly szemléletének ezen hiányosságai magyarázzák a ballada beállítását is. Hogy a hadtudományi szabályainak pontos betartása mellett lefolyt ostrom a kuruc hadak nagyvívűsága volt a reguláris hadviselés szempontjából, azt nem vette észre. Hiszen jelentős eredménynek kell tekintenünk, hogy a fiatal kuruc hadsereg ilyen akcióra vállalkozhatott még akkor is, ha a kuruc katonák magatartása az ostrom alatt sok kívánnivalót hagyott maga után. Ahelyett, hogy ezt emelte volna ki, egy virtusos, „kurucos”, romantikus túlzásoktól hemzsegető mesét csinált belőle. És ez a romantikus túlzás tökéletesen elvette a szemmértékét és a vers beállításában hadtörténelmi szempontból olyan műhibát követett el, ami a balladát minden hitelességtől megfosztja. Kritikánk talán túl súlyosnak látszik, főleg pedig irodalomtörténetileg közömbösnek tűnhet fel, mivel költői alkotástól katonai szakszerűséget követel. Amint az előzőkben láthattuk, a költészetnek nem árt olykor a katonai szakszerűség, sőt sok esetben éppen az teszi az egyébként gyengének mondható verseket irodalmi alkotásokká, hogy a katonai mesterség szakmai részével tisztában levő költők elevenítették meg és tettek

²⁹ A kor kényszerrel toborzott, kötéllel fogott, vagy éppen a társadalom legzüllöttebb rétegeiből álló hadseregeiben a hadvezetés legnagyobb gondja az volt, hogy a katonákat valahogyan megakadályozza a szökésben, nemhogy a kurucok módjára gerilla harcra vagy stratégiai portyázásra küldte volna őket.

dramáivá harci jeleneteket. Csak legnagyobb katonaköltőnk, Zrínyi példájára kell gondolnunk, akinél a művészi eszközök szépségét a katonai szakszerűség egészíti ki és ez teszi a Szigeti veszedelmet felülmúlhatatlan költői alkotássá.

Esztergom ostromának leírása merő dilettantizmus. Ilyen verset harcot látott és az ostromban személyesen résztvevő, vagy azt végignéző tanú nem írhatott. A korabeli vár-harc alapvetően különbözött a mezei, rendezett csatáktól, amelyekben a seregek zárt harci rendben sorakoztak fel és ahol a hadak és a hadvezér kölcsönösen látták egymást. Ezeknél a nyílt csatáknál a vezér személyes magatartása és példája sok esetben döntő lehetett és az, hogy például a csapatok a vezér kardjelére rohamozzanak, nem volt elképzelhetetlen. Azonban egészen más volt a helyzet a várharcnál, amely jellegzetességénél fogva már ebben a korban is inkább műszaki, mint harcászati probléma volt. A harcot nem a nyíltan felsorakozott gyalogos és lovas seregek rohama döntötte el, hanem az aprólékos, racionális, a műszaki eszközök és a tüzérség technikai adottságait figyelembe vevő és pontosan mérlegelő tervező munka. Jellemző, hogy mennyire ezen múltott a várharc, hogy a kor legnagyobb hadmérnöki szakértője, Vauban, a technikai lehetőségek és adottságok figyelembe vétele alapján, egy-két nap eltéréssel megjósolta egy-egy vár elesetének idejét. A technikai eszközök szerepe hozta magával azt, hogy a csapatok nem mutatkoztak, hanem igen sok kilométert kitevő, szövevényes árokrendszerben húzták meg magukat. Esztergom ostroma teljesen így folyt le. Merő képtelenség tehát az, hogy Rákóczi „rettenetes kardját” villogtatva irányította volna a kuruc hadakat. Hiszen hogyan is látták volna meg Rákóczi kardját a csatárenk szétzört, árkokban, redutokban, útegekben lapuló, füstbe és porba burkolt kuruc katonák? A hadtörténész Thaly — akinek ugyan mélyebb katonai képzettsége, sem érzéke nem volt, de ismeretei jelentősek voltak — ilyen tévedést követett el és ez alapvető felfogásából, romantikus történelemszemléletéből következett, amely megkövetelte a színpadias beállítást. Ahogyan a „kurucokori tárgyi gyűjteménybe” jobban beleillett a díszes fringia, mint a jobbágy kiegyesített kaszája és a párdúcbrós kacagány, mint a szégyénylegyek zsíros hátibőröse, ugyanúgy harci leírásába is jobban illett a hősi roham és Rákóczi „rettenetes kardja”, mint a várharcot jellemző földalatti élet, az akna, a por, a piszok és a verejték.

A romantikus túlzás és a hitelességre való túlzott törekvés más szempontból is megbosszulta magát. Ugyanis az általa felsorolt hat ezred közül csak egy volt ott biztosan az ostromnál: — a palotások. Háromról nem lehet eldönteni, hogy ott voltak-e vagy nem, kettőről viszont biztosan tudjuk, hogy nem volt ott. Esze Tamás ezredéről már beszéltünk. Kutatásaink során azonban bebizonyosodott, hogy Csajághy sem vett részt az ostromban, hanem ezredével Dunántúlon tartózkodott és szeptember 6-án, tehát az aknáért vívott harc idején Dunaalmáson volt. Az orderben az általa megnevezett ezredek közül csak a palotások szerepelnek. Hogy miért nem vette bele versébe az orderben szereplő Chassant, Fierville és Győry-Nagy János ezredeit? — Nem tudjuk. Valószínűleg azért, mert az első kettő idegen ezred volt és a vár bevételének a dicsőségét magyar ezredeknek akarta biztosítani. Győry-Nagy ezrede ugyan magyar volt, de dragonyos ezred lévén, valószínűleg kerülni akarta, hogy olvasói zavarba hozza azzal, hogy lovas ezredet említ egy gyalogságot igénylő várharcban. Hogy a dragonyosok tulajdonképpen lovon szállított gyalogság voltak, ezt Thaly minden valószínűség szerint tudta, de feltételezhette, hogy olvasói nem tudják és ezért hagyhatta ki a verséből. — Mindenesetre ez külön bizonyíték mellett, hogy a verset nem kuruc költő írta.

2. A „sűrített hősiesség”

Tanulmányunk utolsó részében azt vizsgáljuk, hogy miképpen működött Thaly „lélektani megértése”? Mit látott meg ő azokból a valóságos katonalélektani folyamatokból, amelyeket a háborús körülmények szükségképpen előidéznek és amelyek a kurucokori versekből aránylag pontosan rekonstruálhatók. Kérdésünk annál is jogosultabb, mivel Thaly egész oeuvre-jét is valami természetelene, mesterkéltnél hősiesség jellemzi, valami olyan emberietlen pózolás, ami szinte elviselhetlenné teszi verseinek olvasását. Thaly hősei, a nyalka kuruc vitézek mesebeli figurák. Ez a fajta hősiesség sűrítve tartalmazza a századvégi dzsentri társadalom hősiesség fogalmának összes ismérveit és Tolnai „sűrített kurucságának” analógiájára legtalálhatóbban „sűrített hősiességnek” lehet nevezni.

A félelem és bátorság kérdése a modern katonalélektan legfőbb kérdései közé tartozik. A félelmi állapot a szervezet legprimerebb viselkedési formája a veszélyes helyzetekből való menekülésre. Mindenki előtt ismert dolog az, hogy veszélyes helyzetekben milyen erő kifejtésekre, villámgyors mozdulatokra és fokozott agytevékenységre képes az ember. Ugyanakkor az is ismerős, hogy gyakran előfordul az emberekkel, hogy veszélyes helyzetekben nemhogy gyorsabban és biztosabban cselekednének, hanem ellenkezőleg, megbénulniak, néha össze-

vissza kapkodnak, sőt nem egyszer el is ájulnak. Ez az a különbség, amelyre Zrínyi oly zseniálisan rávilágít Deli Vid esetében, aki a Demirhámval vívott bajviadala során a török hirtzege következtében veszedelembe kerül: „Deli Vid ezt látván szívében félemlert, Mert látja körül szerezcsen sereget. Azt mondtam, hogy ő fél, de nem hogy megijed?, Nem ijedt ő, noha látja élte végét.” Deli Vid félt, de nem ijedt meg, tehát a félelemérzet hozzásegítette a veszélyes helyzetből való meneküléshez, biztosabban kaszabolta a törököt és nem bémult meg, azaz nem ijedt meg.

A félelem természetes voltát a tapasztalt katonák már igen régen felismerték. Zrínyi is így nyilatkozik: „A hirtelen történések és váratlan veszedelmek megszedéftik azoknak is sziveket a kik a legvitézebbek, ugyanynira, hogy nem látják, hogy mit kell hirtelenséggel cselekedni, avagy, ha látják is, nincs idejek az executióra.”³⁰

Katonaköltőinket olvasgatva feltűnik, hogy milyen sokszor visszatérő motívuma verseiknek a félelem. Rokonszenves, mélyen emberi és férfias megnyilatkozások ezek. Olyan emberek vallomásai, akik számtalan csatában vettek részt és akik tapasztalatból tudták, hogy az emberi lélek mennyire hullámzik és mennyire a harc körülményei határozzák meg a lélek pillanatnyi állapotait. Tudták jól, hogy a harcot nem félistenek és arkangyalok vívják, hanem esendő húsvér emberek. Mélyesges tisztelettel és meghatódottsággal olvassuk ezeket az őszinte vallomásokat: írók ismerték a félelmet és mégis a kötelesség, a vitézi hírnév utáni vágy és a haza védelme újra és újra megfogatta velük a kardot és csatasorba állította őket.

A költők nagy része Istenhez folyamodik, hogy erősítse meg a szívüket és adjon nekik bátorságot. Itt nem az a lényeges, hogy az Istenhez, tehát kívülálló hatalomhoz fordulnak, hanem az a felismerés — és ez pontosan fedi a modern fiziológiai és lélektani kutatások eredményeit —, hogy a félelemérzet rajtunk kívül álló okokból lesz úrrá rajtunk. Olyan, mint a vihar, eljvetelét nincs módunkban megakadályozni, saját erőnkől nem küzdhetjük le. Ezért fordulnak a régi költők az Istenhez.

Balassi Bálint, akiről tudjuk, hogy vakmerősége átlagon felüli volt — hiszen ez volt bajainak legfőbb okozója —, gyakran fordul Istenhez bátorságért. Érsekújvári szolgálat-vállalása előtt írta *Hymnus secundus* c. versét, amelyben a magabaszálló lélek komolyságával kéri Istent, hogy segítse meg most, hogy újra felkóti a szabályát. A Biblia hősei is Istentől nyertek bátorságot: „Észt és bátorságot adál diadalmot, hogy vitézül járnának, Midőn benne bízván hadnagyságot után szerencsét próbálnak.”³¹ Mert akit Isten nem segít, annak „szíve s esze elvész, hátat ad ellenségnek”, ezért ő is „Észt és bátorságot szerencsés nagy sok jót...” csak Istentől vár. Szívének bátorsága éppen úgy Istentől függ, mint az, hogy fegyverei, lova és karjának ereje ne hagyják cserben a harcban: „Te vagy szál kópiám, te vagy éles szablyám, jó lovam hamarsága, Elmémnek vezére, karjaim ereje, szívemnek bátorsága.” A kopja eltörhet, a szablya éle kicsorbulhat, jó lova elbukhat és szívét is elfoghatja a félelem, de mégis vállalja a harcot, a hazáját és hitét védő kötelességteljesítő katona sorsát: „Bízván szent nevedbe, megyek örvendezve bátran káromlóidra”.

Sárközi Máté is az Istentől várja, hogy megerősítse a vitézek szívét: „Tábort, uram járj környülünk, Légy hatalmas fejedelmünk, Ellenségtől, hogy ne féljünk, Kire anglyatúl vezéreltünk.” (*Cantio de Militibus*.) Valószínűleg szintén Sárköziótól van a *Vitézi Ének*, amelyben a költő intuitíve meglátja a félelmi érzet legfontosabb alkotó elemét, a földöntúli való félelmet, aminek következtében a katonák hajlamosak arra, hogy az ellenséget földöntúli tulajdonságokkal ruházzák fel. Így inti vitézi társait: „Hagyjunk békét félelemnek, Hiszen ők is csak emberek.”

Rimay János az Isten segítségét abban látja, hogy a harci körülményekből származó és félelmet előidéző hanghatással szemben érzéketlenné teszi a katonát: „Roppanást, sikoltást, lövést semminek vél, Megbátorodván ő istenében nem fél” (*Egy katona ének*).

Beniczky Péter *Hogy az Isten egyedül maga veri a hadakat* c. versének alapproblémája a félelem és a bátorság. Az Úrtól függ a vitézek szívének állapotja: „Mert Úr vagy magas mennyben: Aldod bator szivvel, Harchoz erős kézzel, Ki harcol te nevedben.” Pontosan leírja, hogy milyen különféle látási és hallási benyomások kelhetnek félelmet a katona szívében: „Ellenség gyors lovát Látván éles kardját, Ne rémülj el szivedben; Fene párdúcbrít, Tigris s farkasszörít Bátran nézzed mezőben; Alla kiáltása, Dob s trombita szava Ne hasson füleidben.” Az Isten segítségével fegyver nélkül is le lehet győzni az ellenséget, Dávid paritytyával, Gedeon lámpással, Sámson szamar állkapoccsal győzött „Mert az Ur volt vélek, S bátorodott szivek; Nem biztanak fegyverben.” Azonban az embernek végül is magának kell megharcolnia a harcát, épp ezért a vitéz gondolja fegyvereit és tartsa jól a lovát. A vitéz szívét ne gyengítse az ellenség híre, sőt inkább idézze fel és terjessze saját, régi jó hírét és

³⁰ I. m. 360.

³¹ A Balassi-ídezeteket a kritikai kiadásból vettem. (Balassi Bálint összes művei. Összeállította: Eckhardt S. Bp. 1951.)

„Buzduljon fel vére”. Egy sok harcot látott, tapasztalt, mély emberismerettel rendelkező katonaeMBER intelmei ezek és jobb útravalóval ma sem lehetne ellátni a katonákat. Meg is mondja versének záró szakaszában, hogy mi a célja versének : „Hazánk rontására, S népünk rablására, Hogy pogány készülne, Régi vitézeknek, Scythiai vérnek, *Irtam, meg ne rettenne ; Hanem régi Márshoz, S hadakozó társhoz Társsul mellé sietne.*”

Végül még nézzük meg ezt a névtelen költőtől származó kuruckori verset, amelyben öreges bölcsességgel foglalja össze a katona-életnek a félelem és bátorság pólusai közt való hullámzását és némi öngúnyal írja : „Az ki ez éneket szerzé, Sok helyen ő megijede, Sok helyen mást megijeszte, Eképen járt ő élete” (*Egy bujdosó szegénylegény*).

Valamivel hosszabban foglalkoztunk katona költőink verseinek katona-lélektani tanulságaival, azonban a Thaly-féle „sűrített hősiesség” leplezése szempontjából ez látszott legcélravezetőbbnek. Ez a hősiesség önmagában is idegenül hat és gyanús, de a valódi katonaeMBEK mellé állítva, azok életelevení, gazdag, az élmény dús termőtalajából táplálkozó úde szín pompája mellett, a művirág ríktő természetellenességét idézi fel az emberben. Nemcsak a történész, hadtörténész és költő Thaly vétette el a dolgát, hanem a pszichológus Thaly is.

*

Tanulmányunk végére érve az eredményeket a következőkben foglalhatjuk össze : munkánk eddig nem ismert, vagy figyelembe nem vett forrásokra és irodalmi példákra hívta fel a figyelmet. Elemzésükkel és a balladával való összevetésükkel nemcsak Thaly szerzősége mellett hoztunk fel újabb bizonyítékokat, hanem rámutattunk azokra a valószínű lélektani folyamatokra is, amelyek a vers írása során lejátszódhattak benne. A tanulmány utolsó részében választ adtunk az elején feltett kérdésre, ti. hogy a ballada beállításánál mennyire befolyásolta Thalyt osztályhelyzete? Ráműtattunk annak a válogatási folyamatnak a tendenciájára, amely egyes részek elhallgatásánál, mások előtérbe állításánál érvényesült. Hiteles katonaeMBEK elemzésével igyekeztünk rekonstruálni a valóóság társadalomtörténeti, hadtörténelmi és lélektani helyzetét és ennek alapján sikerült lelepleznünk a kuruc romantika történelmietlen voltát és hősiességének lélektani képtelenségét. Tanulmányunkkal, azt hisszük, hozzájárultunk ahhoz, hogy a nyelvi szempontoknál megrekedt vitát átsegítsük a holtpontra.